

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Is het echt? Verhalen van het epistemologische slagveld

Buuren, Jelle van

Citation

Buuren, J. van. (2022). Is het echt?: Verhalen van het epistemologische slagveld. *Leidschrift*, 37(juni: Fake News en desinformatie. Van de Oudheid tot het heden), 7-16. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448694>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448694>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Is het echt? Verhalen van het epistemologische slagveld

Jelle van Buuren

De coronacrisis die in maart 2020 in Nederland en andere landen tot een gedeeltelijke lockdown leidde bleek de *Perfect Storm* voor complottheorieën en desinformatie. Onderzoek laat zien dat complottheorieën over de overheid en de instituties die zij representeren worden aangewakkerd door ‘*system identity threat*’: de perceptie dat fundamentele waarden die de samenleving definiëren onder druk staan door (dreigende) sociale verandering.¹ Het sluiten van grote delen van de samenleving, het verplicht afstand houden van elkaar, mondkapjes, een avondklok en regeren per nooddecreet vormden een aanslag op het ontologische veiligheidsgevoel van veel mensen. Het geruststellende idee dat morgen ongeveer gelijk zal zijn aan vandaag, dat vertrouwd mag worden op routines, structuren, autoriteiten en de medemens en dat met een zeker vertrouwen naar de toekomst kan worden gekeken, leek weggeslagen.

Het voorheen als vaststaand beschouwde gegeven dat complottheorieën slechts door een minderheid worden omarmd, bleek aan revisie toe.² Marginale ideeën zijn mainstream geworden en leiden niet alleen tot maatschappelijke polarisatie, maar splijten ook families, vriendengroepen en zorgen voor spanningen op de werkvloer. Het is uiteraard verleidelijk om aanhangers van complottheorieën of degenen die desinformatie geloven generiek weg te zetten als marginale gekken, gevaarlijke types of onverantwoordelijke egoïsten. Maar dat is te gemakkelijk. Het verklaart niet waarom complottheorieën onder bepaalde omstandigheden *mainstream* kunnen worden. Het zegt te weinig over de aantrekkingskracht van complottheorieën voor verschillende individuen en segmenten van de samenleving. Het negeert de functies die complottheorieën kunnen hebben en de reële ervaringen van delen van de samenleving met (historisch) onrecht en ongelijkheid, die het wantrouwen in autoriteiten aanjagen. En het negeert het feit dat complotten als ‘gecodeerde sociale kritieken’ met alternatieve

¹ C.M. Federico, A. L. Williams & J. A. Vitriol, ‘The role of system identity threat in conspiracy theory endorsement’, *European Journal of Social Psychology* 48.7 (2018) 927-938.

² D. Freeman et al., ‘Coronavirus conspiracy beliefs, mistrust, and compliance with government guidelines in England’, *Psychological Medicine* (2020) 1-13: 12.

woorden en concepten vaak de waarden van autonomie, individualiteit, vrijheid, rechtvaardigheid en identiteit articuleren.³

Complottheorieën en desinformatie vragen daarom om een serieuze benadering en bestudering. Het vraagt ook om een creatieve, multidisciplinaire benadering die zich niet richt op een allesomvattende theoretische verklaring van het fenomeen, maar die erop gericht is de complexiteit en gelaagdheid van het fenomeen te belichten. Het heeft meerwaarde om zowel de overeenkomsten als verschillen te laten zien tussen verschillende historische periodes en contexten. Dit themanummer van *Leidschrift* is daar een pakkende illustratie van.

Documentaire ficties

In een fascinerend artikel laten Tacoma, Burger en Huliselan zien dat *fake news* niet een uitvinding is van president Trump. ‘Romeins nepnieuws’ kwam al voor aan eind van de derde en het begin van de vierde eeuw in een heftige polemiek over de vraag of de *Handelingen* van Pontius Pilatus vervalst waren of niet. De beschuldigingen over de vervalsingen vormden een retorisch wapenarsenaal om tegenstanders te delegitimeren en de eigen autoriteit te vergroten - *weaponization of information*, zoals dat nu wordt genoemd. Het laat een van de belangrijke waarden van historisch onderzoek zien: niet alles is zo nieuw als het gepresenteerd wordt. Alleen dat al, stellen de auteurs, creëert het broodnodige relativisme in het debat en kan ook inzicht geven in de manier waarop historische samenlevingen zijn omgegaan met vergelijkbare problemen.

Tacoma, Burger en Huliselan gebruiken het neutrale woord ‘documentaire ficties’ voor gemanipuleerde officiële documenten; daarmee geven ze terecht aan dat alleen al met de gebruikte begrippen een discursieve strijd plaatsvindt. Dat geldt ook voor de negatieve connotatie die aan het woord ‘complottheorie’ zit verbonden. De politieke wetenschapper Michael Barkun heeft erop gewezen dat de term complottheorie vaak afwijzend wordt gebruikt om overtuigingen af te doen als de hersenspinsels van individuele

³ S. Miller, ‘Conspiracy theories: public arguments as coded social critiques: a rhetorical analysis of the TWA flight 800 conspiracy theories’, *Argumentation and Advocacy* 39.1 (2002) 40-56.

warhoofden of marginale groepen.⁴ Door die interventie worden overtuigingen of meningen bij voorbaat buiten de politieke en maatschappelijke discussie geplaatst en zo gedelegeitmeerd. Omgekeerd kunnen pejoratieve begrippen ook door critici van de gevestigde machten tactisch ingezet worden. Ooit werd het begrip ‘nepnieuws’ gebruikt om desinformatie en complottheorieën te diskwalificeren. Inmiddels is de term tot een boemerang verworden die de *mainstream media* treft: jullie zijn zélf verspreiders van nepnieuws.

Een communist onder het bed

Anne Kamsteeg laat in haar onderzoek naar conservatieve complottheorieën in de Verenigde Staten zien hoe in de jaren zestig van de vorige eeuw in eerste instantie het communisme de boeman was waarmee de *John Birch Society* en de *Young Americans for Freedom* waarschuwde voor een collectivistische overname van het land. Het communisme was overal: in de overheid, het onderwijs, de kerken. De overheid was een vijand van het volk en een bedreiging voor de individuele vrijheden. Een vergelijkbare waarschuwing zien we momenteel veelvuldig terug in de protesten tegen de coronamaatregelen: een dictatoriale overheid ontnemt burgers hun vrijheden. Ook het communistisch spook wordt weer veelvuldig van stal gehaald, al dan niet in het moderne jasje van ‘cultuurmarxisme’. Cultuurmarxisten hebben zich genesteld in de overheid, het onderwijs, de media en de culturele sector en het *World Economic Forum* zou met een *Great Reset* de wereld onder socialistische heerschappij willen brengen.

De racistische en antisemitische *Ku Klux Klan* (KKK) waarschuwde ook tegen het communistische gevaar. Maar zij gebruikten het communisme vooral als ‘opstapje’ om de burgerrechtenbeweging die op steun kon rekenen van progressieve kringen te demoniseren. De KKK ging ervan uit dat de meeste Amerikanen een flinke aversie tegen communisten zouden hebben en probeerde haar racistische wereldbeeld daarop mee te laten liften. Ook heden ten dage wordt door extreemrechts geprobeerd om de wereldwijde anti-coronabewegingen gestaag te injecteren met hun politieke denkbeelden.

⁴ M. Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2003).

Pokémon Go

Kamsteeg analyseert hoe de conservatieve groeperingen probeerden hun publiek te overtuigen door hun deskundigheid te benadrukken, aansprekende taal te gebruiken en emoties als woede en angst te bespelen. Het is belangrijk om niet alleen te begrijpen hoe complotentrepreneurs hun verhalen in de markt zetten, maar ook waarom deze verhalen wel of niet resoneren bij verschillende publieken. Daarbij is het essentieel om creatieve perspectieven te gebruiken. Zo beschrijft Sara Polak in haar artikel aan de hand van *QAnon*⁵ hoe complottheorieën begrepen kunnen worden als een uiting van spel, of beter gezegd: als ‘spel dat de speler bespeelt’. President Trump is in haar analyse een spelbreker, die disruptief én ludiek en dus aantrekkelijk is omdat hij de regels van het conventionele politieke spel aan zijn laars lapt. Met zijn talrijke tweets, *memes* en *dog whistles*⁶ organiseerde hij ‘spelpolitiek engagement’ onder zijn aanhang.

Trump verspreidde veelvuldig complottheorieën en desinformatie, maar anders dan in klassieke samenzweringstheorieën ging het niet om uitgewerkte theorieën, maar eerder om suggesties en insinuaties. Polak laat zien hoe juist hier de aantrekkingskracht in schuilt: het is een open uitnodiging om zelf op zoek te gaan naar de ‘bewijzen’ voor de insinuaties, om mee te spelen. En dat is precies waar ook de aantrekkingskracht van *QAnon* in ligt: de geheimzinnige ‘Q’ laat raadselachtige aanwijzingen achter waar de volgers vervolgens mee aan het puzzelen kunnen slaan. De bestorming van het Capitol beschrijft Polak als een soort *Pokémon Go*; de Pokémon die gevonden moesten worden waren Nancy Pelosi en Mike Pence. ‘Die dag is er een nieuwe spelwereld gemaakt’, concludeert Polak. ‘Niemand heeft er vooralsnog controle over, en het is nog onduidelijk wat de

⁵ *QAnon* verwijst naar een samenraapsel van complottheorieën dat sinds 2017 in de Verenigde Staten opgang doet. De theorieën circuleren rond het bestaan van een *Deep State* die de touwtjes in handen heeft en onder meer verantwoordelijk is voor een wereldwijd satanisch elitenetwerk van pedofielen. President Trump zou de *Deep State* willen ontmantelen en daarom worden tegengewerkt door het economische en politieke establishment

⁶ Een *dog whistle* is een gecodeerde boodschap die alleen door ingewijden wordt begrepen

mogelijkheden van het nieuwe speelveld zijn, maar de fantasie erover heeft ruim baan.’ Complottheorieën zijn ook simpelweg een spannend spel.⁷

De analyse van Polak sluit aan op eerdere observaties over *QAnon*. De aantrekkingskracht van *QAnon* en andere complottheorieën is dat individuen uitgedaagd worden zelf op onderzoek uit te gaan. Zo is ‘Q’ geanalyseerd als een verhalenverteller die een fundamentele waarheid van de sociale media heeft begrepen: het publiek wil geen verhalen lezen, het wil de verhalen zelf schrijven. Het publiek wil geen antwoorden krijgen, het publiek wil zelf op zoek gaan naar antwoorden.⁸ Op vergelijkbare wijze stelden Raab e.a. dat in wetenschappelijk onderzoek vaak de aandacht ontbreekt voor het narratieve proces van creatie, modificatie en coproductie van complottheorieën.⁹ Individuen stellen hun eigen verhaal samen over gebeurtenissen zoals 9/11 waarin feit en fictie worden vermengd. Sociale media faciliteren deze ‘coproductie’ van complotconstructies.

Complottheorieën zijn niet simpelweg voor te stellen als van bovenaf opgelegde verhalen die passief door een publiek worden ontvangen.¹⁰ Publieken zijn niet slechts passieve ontvangers maar gaan zelf ook actief met teksten aan de haal. Complottheorieën kunnen verschillende verhalen bevatten of insinueren en iedereen die ontevreden is met de formele verklaringen voor persoonlijke of gemeenschappelijke tragedies kan er zijn eigen verklaring en bijhorende vijand uit destilleren.¹¹ Een complottheorie kan daarmee een variëteit aan publieken dienen door fragmenten aan te bieden die door iedereen op eigen wijze kunnen worden geïnterpreteerd, geassembleerd en verder ontwikkeld en verspreid.

⁷ J-W van Prooijen et al., ‘The entertainment value of conspiracy theories’, *British Journal of Psychology* 113 (2022) 25-48.

⁸ E. Zuckerman and M. McQuade, ‘QAnon and the Emergence of the Unreal’, *Journal of Design and Science* 6 (2019).

⁹ M.H. Raab et al., ‘Thirty shades of truth: conspiracy theories as stories of individuation, not of pathological delusion’, *Frontiers in Psychology* 4. 406 (2013) 1-9.

¹⁰ V. Heins, ‘Critical theory and the traps of conspiracy thinking’, *Philosophy & Social Criticism* 37.7 (2007) 787-801: 795.

¹¹ M. Hasian, ‘Understanding the power of conspiratorial rhetoric: A case study of the protocols of the elders of Zion’, *Communication Studies* 48.3 (1997) 195-214: 199.

Tegenverhalen

Complottheorieën zijn op die manier ook op te vatten als ‘*counter narratives*’ die gevestigde ideeën en machtsposities in een samenleving bekritisieren.¹² Gosa stelde dat de wetenschappelijke aandacht zich daarom meer zou moeten richten op de subteksten van complottheorieën.¹³ Empirisch gesproken kunnen de theorieën wellicht de plank volledig misslaan, maar ze stellen vaak wel vragen naar macht en manipulatie in een samenleving. Van Buuren laat in zijn bijdrage zien hoe bijvoorbeeld medische complottheorieën door de jaren heen zijn gebruikt om reële onrechtvaardigheid en onderdrukking aan de kaak te stellen. Het in complottheorieën vervatte wantrouwen tegen (medische) instituties valt zowel te begrijpen uit bredere politieke, sociale, economische en culturele antagonismen, als uit concrete ervaringen met onethische en discriminatoire medische praktijken. Medische complottheorieën zijn in wezen betekenisgevende, collectieve verhalen die breder levende culturele, sociale en politieke motieven en grieven articuleren. Volgens Miller kunnen complottheorieën daarom ook een positieve, productieve kracht bezitten: ze creëren ruimte voor kritische narratieven, bieden de mogelijkheid om publieke controverses te bewerkstelligen waarin bestaande ideeën over wie gezaghebbend mogen spreken, wat als bewijs of vaststaand wordt aangenomen, welke taal gezaghebbend is, wie als deskundig geldt en welke argumenten geaccepteerd worden, ter discussie worden gesteld.¹⁴ Op die manier wordt publieke ruimte gecreëerd voor stemmen die normaliter geen plek krijgen in publieke debatten.

In en met complotconstructies vindt een ideologisch en politiek geladen strijd plaats over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is.¹⁵ Het raakt daarmee aan de epistemologische regulering en ‘mechanismen

¹² C. Birchall, ‘Conspiracy Theories and Academic Discourses: The necessary possibility of popular (over)interpretation’, *Continuum* 15.1 (2001) 67-76: 73-74.

¹³ T.L. Gosa, ‘Counterknowledge, racial paranoia, and the cultic milieu: Decoding hip hop conspiracy theory’, *Poetics* 39 (2011) 187-204: 195.

¹⁴ S. Miller, ‘Conspiracy theories’.

¹⁵ J. van Buuren, *Doelwit Den Haag. Complotconstructies en systeembaat in Nederland 2000-2014* (Den Haag 2016).

van institutionele validatie'¹⁶ in een samenleving, in de terminologie van Foucault 'Regimes of Truth'.¹⁷ Kennis is in die opvatting niet een objectieve grootheid die slechts geduldig ligt te wachten op ontdekking door de wetenschap, maar een sociale constructie die onder meer samenhangt met de machtsposities van degenen die in staat zijn te bepalen wat 'echte' kennis is. Kennis is met andere woorden sociaal gevormd; zij wordt gevormd door de maatschappij en vormt op haar beurt ook weer de maatschappij. 'Waarheden' zijn daarmee niet onveranderlijk, maar onderhevig aan historische verschuivingen.¹⁸

Waarheidsregimes

Elke historische periode kent een eigen waarheidsregime dat zich vormt, stabiliseert maar ook kan destabiliseren. Het heeft er alle schijn van dat we momenteel in een overgangsfase tussen verschillende waarheidsregimes zitten - of al in een post-waarheidsregime terecht zijn gekomen. Het vertrouwen in de instituties die in de moderniteit werden gerekend tot de poortwachters van de waarheid - wetenschap, universiteiten, media, politiek - is sterk gedaald. Niemand geniet nog het privilege als legitieme en betrouwbare kennisproducent te worden gezien. De traditionele poortwachters worden aan alle kanten voorbij gelopen door de autonome producenten van kennis en waarheid die moeiteloos een miljoenenpubliek kunnen bereiken. Aupers spreekt van een 'epistemologisch moeras' dat complotconstructies en desinformatie voedt: de postmoderne cultuur met een ironische distantie tot waarheidsclaims van autoriteiten biedt volop ruimte aan eigen, alternatieve interpretaties van de werkelijkheid.¹⁹ Ook de waarheid is geïndividualiseerd. Epistemologie is vervangen door *I*-pistemologie: kennis afkomstig van officiële instituties en deskundigen wordt gewantrouwd en vervangen door de waarheid die voortkomt uit individuele

¹⁶ N. Holm, 'Conspiracy Theorizing Surveillance: Considering Modalities of Paranoia and Conspiracy in Surveillance Studies', *Surveillance & Society* 7.1 (2009) 36-48: 39.

¹⁷ Daniele Lorenzini: 'What is a Regime of Truth?', *Le foucauldien*, 1/1 (2015) 1-5.

¹⁸ Van Buuren, *Doelwit Den Haag*.

¹⁹ S. Aupers, 'Everything is connected. Naar een sociologie van paranoia en complottheorieën', *Sociologische Gids* 49.3 (2002) 313-326: 318.

ervaringen, opinies en gevoel. Het ‘zelf’ als bron en scheidsrechter van de waarheid: ‘The truth is *in there*’.²⁰

Sommige wetenschappers zien het post-waarheidstijdperk als de onvermijdelijke uitkomst van een grotere ‘epistemische democratie’, mogelijk gemaakt doordat het publiek meer toegang kreeg tot zowel informatiebronnen als instrumenten van kennisproductie. De oude epistemische hiërarchieën werden stapje voor stapje ontmanteld en dat is niet per definitie slecht of verontrustend. Er is wel behoefte aan nieuwe creatieve mechanismen om leken en deskundigen met elkaar in gesprek te laten komen en blijven. Zo bepleitte Harambam onlangs de instelling van ‘*deliberative citizen knowledge platforms*’ waarin deskundigen en leken gezamenlijk de kwaliteit van kennis en informatie bediscussiëren. ‘Zulke representatieve organen zullen meer legitimiteit en epistemische diversiteit genieten om om te gaan met complottheorieën en het grotere maatschappelijke conflict over waarheid en kennis dat ze representeren.’²¹

Andere wetenschappers zijn vooral bezorgd en spreken over ‘epistemologische populisme’, waarin ideeën als de ‘*wisdom of the crowd*’ ertoe leiden dat lekenkennis belangrijker wordt gevonden dan kennis geproduceerd door deskundigen. Volgens Numerato e.a. loopt dit makkelijk over in complotdenken waarbij de overtuiging postvat dat de gewone mensen worden misleidt door ‘de’ elite.²² Het ‘waarheidsverval’ zou ertoe leiden dat de publieke discussie erodeert, de politiek verlamd raakt, het electoraat vervreemdt en afhaakt en nationaal beleid wispelturig wordt.²³

²⁰ L. Van Zoonen, ‘Epistemology: Changing truth claims in popular and political culture’, *European Journal of Communication* 27.1 (2012) 56-67: 57.

²¹ J. Harambam, ‘Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories’, *Journal for Cultural Research* 25.1 (2021) 104-122.

²² D. Numerato, L. Vochocová, V. Štětka et al., ‘The vaccination debate in the “post-truth” era: social media as sites of multi-layered reflexivity’, *Sociology of Health and Illness* 41.1 (2019) 82-97.

²³ J. Kavanagh and M.D. Rich, *Truth Decay* (Rand 2018).

Feiten en narratieven

Wat betekent dit alles voor de wetenschap en specifiek voor de geschiedwetenschap? Historici zijn bij uitstek geschikt om complottheorieën te onderzoeken, stelt Adriaan van Veldhuizen in zijn bijdrage. Niet omdat ze een exclusieve verhouding tot de waarheid bezitten. Goede geschiedschrijving, stelt Van Veldhuizen, doet recht aan de waarheid, maar is meer dan de opsomming van onweerlegbaarheden: het gaat om de ordening van die feiten, om de analyse ervan en om de causaliteit die met hopelijk steekhoudende argumenten wordt gesuggereerd. En juist omdat historici zich bewust zijn van dit samenspel van feiten en narratieven, het besef dat de feiten en het verhaal twee verschillende dingen zijn, zijn ze bij uitstek in staat de verhaalstructuren in complottheorieën te ontwarren. Bovendien zijn historici getraind om als ‘contextuele begrijpers’ sociale, culturele, economische en politieke ontwikkeling in hun complexiteit te doorgronden hetgeen haaks staat op het complotidee dat historische gebeurtenissen het gevolg zijn van de kwaadwillende intenties van een relatief select gezelschap samenzweerders.

Maar historici lijken wél op complotdenkers, besluit Van Veldhuizen. Ze bestuderen beiden processen die niet (meer) waarneembaar zijn en kiezen ervoor om hun ideeën in verhalende vorm over het voetlicht te brengen. ‘Dat leidt in beide gevallen tot debat over een betwistbaar samenspel van feiten, interpretaties en claims over causaliteit.’ Het verschil is echter dat historici - en andere wetenschappers - hun bevindingen altijd tussen haakjes (moeten) zetten omdat het per definitie om tijdelijke waarheden gaat, die bekritiseerd kunnen en mogen worden.²⁴ ‘Historici’, beargumenteert Van Veldhuizen, ‘kunnen zich vooreerst van complotdenkers onderscheiden door hun eigen feilbaarheid, hun kwetsbare epistemologische positie te onderkennen als een kracht.’

Naast zestien miljoen bondscoaches kent Nederland inmiddels ook zestien miljoen virologen en epidemiologen. Disruptief en gevaarlijk epistemisch populisme of noodzakelijke en onvermijdelijke epistemische democratisering? Vloek of zegen? De jury is zich nog aan het beraden. Het is in ieder geval noodzaak om complottheorieën te willen en kunnen begrijpen in al hun historische en contextuele gelaagdheid in plaats van ze af te doen

²⁴ Zie ook de lezing van Jelle van Buuren voor de Amsterdamse Spinozakring: ‘Strijd om de waarheid. Complotdenken en delegitimering van de politiek’. <https://www.amsterdamsespinozakring.nl/spinozadag>.

als manifestaties van onwetendheid, waan of bedrog. Smallman stelt dat de wetenschap zich serieus moet verdiepen in complottheorieën.²⁵ Onderricht in de functies, aantrekkingskracht en deels materiële gegrondheid van complottheorieën zou onderdeel moeten zijn van onder meer communicatiestudies, psychologie, sociologie, antropologie en gezondheidswetenschappen. Dat noopt, zoals dit themanummer laat zien, tot een multidisciplinaire aanpak waarin de geschiedwetenschap zeker niet mag ontbreken.

²⁵ S. Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic', *Journal of International and Global Studies* 9.2 (2018) 2-14.